УДК 37.013.73:37.015
DOI https://doi.org/10.32782/2710-4656/2022.5.2/22

Бондарчук О. Ю.
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Рись Л. Ф.
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Семенюк Т. П.
Волинський національний університет імені Лесі Українки

НІМЕЦЬКОМОВНА ЛІТЕРАТУРА ПРОСВІТНИЦТВА НА ПРИКЛАДІ РУДОЛЬФА ЗАХАРІЇ БЕКЕРА

У статті було зроблено спробу відповісти на питання ефективності друкованих літературних видань у контексті народної освіти. Обговорено найважливіші фактори, які вплинули на поведінку сільського читача. Визначено, наскільки важливим було письмове видання в сільському житті, яким був статус грамотності та як зовнішні чинники вплинули на мотивацію читання. На прикладі Р. З. Бекера перевірено, чи змогли народні просвітителі врахувати ці вимоги і розробити ефективні народно-просвітницькі тексти. До основних друкованих видань епохи Просвітництва належить релігійна література, календарі та повчальні розповіді на основі видуманих історій про життя у містечку Мільдгайм. Основними концептами та персонажами «Книги» (основного доробку Р. З. Бекера та бестселера того часу) є «Пан» та «Проста людина». Прості люди постають об'єктами освітнього процесу, який відбувається у формі повчальних історій, з яких селяни повинні зрозуміти мораль та уникати помилок у майбутньому. Пани зображені освіченими особами із великим серцем, діяльність яких спрямована на благо простих селян та задля їхнього щастя. У статті проаналізовано кілька оповідей із повчальним змістом. Основні цінності, які транслювано у просвітницькій літературі: індивідуальність, воля, толерантність, рівність. Велику увагу приділено зовнішньому вигляді «Книги»: заголовки, гравюра та вражаючий початок кожного розділу. Мета – спонукати селян до читання та зміни менталітету – плекання бажання вчитися, приймати самостійні рішення, аналізувати та робити висновки. Прийоми, використані у «Книзі», є фундаментом сучасної педагогіки. Літературні прийоми зробили «Книгу» популярною та запитуваною у Німеччині XVIII. століття. Водночас відбулася і зміна ментальності вищої категорії суспільства – вони почали бачити потенціал у сільському населенні та відкрили для себе місію навчати простий народ.

Ключові слова: *Просвітництво, анальфабетизація, зміна ментальності, календар, рамкова оповідь.*

Постановка проблеми. Останніми роками особливо цінним є міждисциплінарний погляд на ключові питання сучасної науки – класичні проблеми розглядаються під новим світлом та аналізуються у спектрі суміжних наук. У цій наукові розвідці ми зупинимося на аналізі основного доробку Рудольфа Захарії Бекера. Роль Р. З. Бекера була і є важливою у освітньому прогресі німецькомовного простого народу. Він був придворним вчителем, публіцистом, письменником, меценатом, мав свою друкарню, був членом масонської ложі «До компаса» (нім. *Zum Kompaß*), керував щотижневою газетою із національним значенням «Німецька газета для молоді та її прихильників» (нім. *Deutsche Zeitung für die Jugend und ihre Freunde)*, радником при дворі у Шварцбурзі-Зондерхаузені. Серед сучасників Р. З. Бекер вважався «невтомним другом народу та благодійним письменником» [4, с. 721f]. На українських філологічних та педагогічних теренах доробок Р. З. Бекера, який має безперечне літературне та одночасно педагогічне значення, досліджений ще не був, тому підґрунтя цієї розвідки становлять німецькомовні джерела.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Широкому загалу добре відомі такі постаті епохи німецького Просвітництва: Й. В. Гете, Ф. Шіллер, Г. Е. Лессінг, Й. С. Бах, Л. Бетховен та ін. Особа Р. З. Бекера неодноразово привертала увагу німецьких педагогів та літературознавців (Sie-

gert, Lülfing, Knopf, Böning, Wittmann, Kohlfeldt та ін.). Зокрема проаналізовано просвітницькі ідеї Р. З. Бекера та шляхи їх реалізації, основні педагогічні доктрини у плані альфабетизації неписемного населення (питання актуальне для сьогоднішньої Німеччини, яка стикається із цією проблемою на курсах німецької мови для біженців із арабських країн), вивчено питання покращення мотивації населення до читання, досліджено зміну ментальності та вплив Просвітництва на осмислення суспільних станів, розвиток наукових досліджень та впровадження їх досягнень у побут, поширення релігійних доктрин, досягнень медицини тощо.

Постановка завдання. Завдання статті – дослідити основні літературні шляхи, через які були поширені основні просвітницькі ідеї, зокрема Р. З. Бекера. Актуальність дослідження полягає у тому, що вперше здійснено міждисциплінарний аналіз матеріалу – поєднано літературу та педагогіку.

Виклад основного матеріалу. Основні ідеї Просвітництва сягають кінця 18-го століття, – саме в цей час вони були згенеровані та поширені. Варто зауважити, що просвітителі того часу постали перед значним ментальним переворотом, оскільки об'єктом їх діяльності ставали селяни, а не вища верства населення. Це зумовлено, передусім, зростаючою кількістю населення, яку слід було кормити, а процеси вирощування продовольства – оптимізувати. Виникло питання ефективності роботи у сільському господарстві. Стиль комунікації та спосіб подачі інформації у друкованих виданнях полягав у передачі досвіду задля наведення паралелей із власним життям. Основними цінностями, які поширювалися через літературу кінця XVIII ст., були індивідуальність, воля, толерантність, рівність.

Селянську літературу можна поділити на три категорії. Невід'ємною частиною селянського побуту була релігійна література. У той час, коли в суспільстві, особливо на селі, була поширена релігійність і регулярне відвідування церкви, а катехізис вже відігравав важливу роль на шкільних уроках, можна без сумніву говорити про велике значення такого роду читання для селянина і його сім'ї. За словами Райнхарта Зігерта, такий «мінімальний книжковий фонд» навіть становив обов'язковий запас у протестантських сім'ях, який перевірявся на повноту пастором під час домашніх візитів [5]. Це включало Біблію (або, принаймні, Новий Завіт), катехізис, гімн, включаючи молитовник, і домашній постіліон.

Одними із друкованих носіїв були також газети та книги, проте читання вважалося серед селян марною тратою часу і заняттям, яке притаманне більше благородним, аніж простим людям. Цей факт значно знижував мотивацію до читання, а разом з тим і швидкість поширення просвітницьких доктрин. Інша частина селянської літератури для читання стосується дрібної друкованої продукції, яка містила, наприклад, «чудесні оповідання», пісні про гріхи бідняків або любовні пісні, історії магії або тлумачення снів [5]. Незважаючи на те, що ці народні книги, деякі з яких містили цікавий, забобонний і досить неосвічений зміст, могли здатися мислителям епохи Просвітництва абсолютно гідними знищення, вони, тим не менш, мали великий вплив на оформлення пізніших просвітницьких творів.

Але вже в наступному поширеному серед селян літературному жанрі – календарі – впізнається використання звичного формату друкованого видання з одночасною зміною його призначення в просвітницькому сенсі. За словами Яна Кнопфа, календар був «незмінною частиною матеріалу для читання соціальних низів» [3, с. 122]. Це був гарний приклад просвітницької комунікації, оскільки вони знаходилися у багатьох господарствах. На календарях було місце для невеликого тексту. Оскільки вони видавалися щорічно, то такі тексти можна було редагувати та модифікувати залежно від потреб авторів. Календар – засіб комунікації, який «мало хто читає, але багато хто читає вголос» [3, с. 129], і тому часто отримувався лише шляхом переадресації через іншу інстанцію комунікації. Я. Кнопф пояснює, що такий процес посередництва часто відбувався через батька дому або інших осіб у родині, які вміли читати. Крім того, календарі мали постійне місце в корчмах, які іноді відвідували саме для того, щоб почитати календар [3].

З іншого боку, описане закріплення календаря серед населення давало можливість використовувати цей носій у власних інтересах та ефективно доносити просвітницький зміст до адресатів. Обмежений термін дії календаря і пов'язана з цим регулярна закупівля нових примірників – подібно до періодичної газети – також надавала гарну можливість для реклами нововведень.

Третім видом комунікації були книги для читання та порадники для ведення господарства. Р. З. Бекер увійшов у історію літератури тим, що йому вдалося написати та видати на той час бестселер із неймовірним тиражем 400 000 одиниць – «Книга швидкої та невідкладної допомоги

або повчальні історії про радість та горе жителів Мільдхайма» (нім. *Noth- und Hilfsbüchlein oder lehrreiche Freuden- und Trauergeschichten der Einwohner zu Mildheim*), далі – «Книга» [1], яка була опублікована у м. Гота у 1788 р. обсягом 352 с. Успіх книги зумовлений тим, що її уривки були періодично опубліковані у вже відомих для селян друкованих носіях – календарях, книгах для читання та ведення домашнього господарства. «Книга» побудована таким чином, що створюється каркасна історія, яка поєднує короткі есеї. Автор усвідомлює, що повинен викликати у селян бажання читати і спонукати їх прочитати книгу до кінця. Ця мета досягається естетичним враженням від книги: червоні заголовки, гравюра на дереві та вражаючий початок кожного розділу. В історії йдеться про Мільдгайм – видумане село і його жителів. Зміст книги різноманітний, тут чергуються подорожні описи, поради, жваві розповіді, повчальні уривки.

«Книга» дає поради для покращення сільського побуту, напр. «На що слід звертати увагу під час випічки хліба» (нім. *Was bey dem Brodbacken zu beobachten ist),* або ж «Про одруження» (нім. *Vom Heyrathen).* Сам Р. З. Бекер свій задум пояснює тим, що хотів як зовнішнім виглядом книги, так і самою її композицією і змістом, привабити людей, які раніше не звикли читати:

"Ich wollte für Menschen arbeiten, die des Lesens ungewohnt und darunter viele sind, denen es saurer ankommt, als das Dreschen. Das Buch muss also eine äußere Form haben, welche die Neugierde dieser Classe von Lesern errege könnte, und der erste Versuch, darin zu lesen, musste sie reitzen, weiter fort zu fahren. Daher der rothe Titel, die Holzschnitte, der epopöenmäßige Anfang des Buches mit dem schauderhaften Beyspiel einer Frau, die im Grabe erwacht und ein Kind zur Welt bringt, und die mannichfaltigen Abänderungen der Einkleidung" [2, с. 30].

На початку книги автор зображує моторошну історію, де жінка прокидається у труні і народжує дитину, чим хоче зацікавити релігійних людей. Окрім того використання такого прийому має довгу літературну традицію саме селянської літератури, в якій навчання відбувалося через залякування, наведення прикладів із життя, повчальних історій та моралі. Крізь усю книгу експліцитно та імпліцитно протягується мотив бажання покращити життя селян. У оповіданні селяни знаходять жінку у важкому емоційному стані та реагують на ситуацію загалом. Читачі, відповідно, бачать шляхи уникнення таких прецедентів у своєму житті. Цей авторський прийом свідчить про те, що Р. З. Бекер хотів увагу читача зосередити на бажанні сільського населення шукати шляхи покращення свого життя. Тим самим зображена і мета книги в цілому – спонукати селян до власної ініціативи та пошуку шляхів покращення власного життя, тобто не давати їм поради та вчити жити, а сприяти зміні менталітету. Сам Р. З. Бекер хоче, щоб людина бачила, що вона повинна ставати кращою і покращувати свою діяльність, щоб досягнути вищого рівня щастя у земному житті: *"daß der Mensch immer besser werden, und alles besser machen muß, den höchsten Gipfel der Glückseligkeit des Landlebens erreicht"* [2, с. 29].

Третю частину книги складають відповіді на багато запитань, які слуга ретельно записував. Тут міститься регіональна інформація про Німеччину того часу. У книзі подано інформацію про нові державні закони та постанови, нові винаходи в сільському господарстві, ціни, хвороби людей та худоби тощо. Основна ідея – донести до селян важливість жити у суспільстві та працювати на загальне благо:

Denn, darum ist eben von Gott und der hohen Obrigkeit die Einrichtung gemacht, daß nicht jeder Mensch, oder jede Haushaltung einzeln für sich lebt, sondern daß viele in Städten und Dörfern beisammen wohnen; ... so heißt es dann recht: viel Hände, wenig Arbeit. ... Und weil eine gute Ordnung schon halbe Arbeit ist [1, с. 10].

Окрім того популяризація знання про різноманітні нововведення, як от протипожежна безпека, подавалася як велике щастя для простих мешканців, що було введене поважним паном:

Es war ein grosses Glück für die Mildheimer, daß ihre gnädigste Landesherrschaft erst wenig Jahre vorher eine Brand-Affecuranz, oder Brand-Versicherungs-Kasse, im ganzen Lande eingeführt hatte [1, с. 17].

Із стилю викладу матеріалу чітко виділяються два ключові концепти «Книги»: «Пан/Herr» та «Проста людина/gemeiner Mann», які протягом всієї оповіді конфронтують та співпрацюють у різних ситуаціях.

«Проста людина/gemeiner Mann» потрапила в центр уваги просвітителів, які бачили в ньому відправну точку для вдосконалень і реформ [5, с. 434], що зрозуміло, оскільки сільське населення того часу становило більшість населення. Отже, якщо хтось хотів реалізувати ідеал суспільства, яке є й діє без «перешкод для думки», таких як упередження, забобони чи фанатизм, то це було неможливим без задіяння най-

більшої верстви населення того часу. У цьому контексті «найблагородніша порода людей» повинна бути звільнена від нещастя, яке їх настигло не з їхньої вини, і переміщена з периферії до центру соціальних інтересів [5]. На відміну від попередніх часів, до «народу» і особливо до селянина ставилися з великою симпатією [5].

Галузь сільського господарства запропонувала ідеальну сферу застосування для нових наукових відкриттів. Тут можна було продемонструвати як їх застосованість, так і корисність. Основною ідеєю, що визначала дії народних просвітителів, була «популяризація просвітницького мислення та дії» [5]. Р. Зігерт зауважує, що громадське просвітництво – це «спроба трансформувати колективний менталітет […], вирвавши його із захисних, але токсичних, колективних і прийнятих як само собою зрозумілих уявлень, роблячи його доступним для впливу за межами його комунікаційної системи, змушуючи його рухатися до свого індивідуального судження та стикатися з зовнішнім світом, з критичними питаннями, чи можна щось покращити – іншими словами: просвітити їх» [5, 435]. Набагато ширше і яскравіше у «Книзі» описаний інший концепт – «Пан/Herr», який уособлений паном з Мільдгайма (нім. *Herr von Mildheim*). Освічені зображені як милосердні пани, які «доброзичливо розмовляли зі слугами» і «повідомляли його, якщо він хотів дізнатися, як? [...] робити щось». Пани зображені добрими та мудрими: *So glücklich waren die Mildheimer durch die Güte und Weisheit ihres Gerichtsherrn geworden [1, 336];* вони мали серце прихильне до простолюдина: *das Herz des menschenfreundlichen Edelmanns [*1, с. 6]; пана пригнічувала ситуація, якщо він не зміг допомогти всім селянам у складному становищі: *und am meisten betrübte es ihn, dass er nicht allen helfen konnte* [1, с. 7].

Свою діяльність народні просвітителі мотивують чистою любов'ю до вітчизни, патріотизмом, але була й інша підґрунтя. Освічених представляли милосердними і добрими, які навчають, підтримують, доброзичливо ставляться до селян і бажають покращити їхній побут. Їх часто називають «друзями селянства». Добрих фермерів шанують, їхню думку цінують. Їх навідує навіть шляхта (графи, лікарі тощо). Але часто вони робили це з метою підняття власного добробуту на новий рівень, покращуючи освіту людей, умови їх життя, стан здоров'я. Цю гіпотезу підтверджують і слова Х. Жокке, де він стверджує, що ідея народної освіти зовсім не всім приємна, до того ж не всі бажають свободи і справедливості для всіх. «До речі, дехто цілком спокійно ставиться до процвітання вітчизни, доки в їх власному гаманці немає біди» [6].

Доречним прикладом розмежування «панів» і «простолюдина» є оповідання «Що відбувається, коли селянські служниці дружать з панами» (нім. *Was daher herauskommt, wenn Bauersmägde sich mit vornehmen Herrn gemein machen*). Молода дівчина із соціально незахищеної селянської сім'ї з вражаючою зовнішністю могла ночами вештатися, бо її батько часто проводив час у шинку й приходив додому п'яним. Тоді в селі з'явився офіцер, який був «нехристиянським лиходієм», який привів Лізель на біду. Він пообіцяв їй, що одружиться з нею, і зник. Вона була вагітна і спочатку намагалася приховати великий живіт, але одного разу попросила поради у батька. У нетверезому стані він запропонував їй спекти чи приготувати дитину, що пізніше Лізель і зробила. Тоді прокинулося її материнське серце і вона все розповіла. Після вироку суду обоє – батько і дочка – потрапили до в'язниці.

Офіцер пише листа батькові Лізель, розповідає про свою тяжку хворобу, Божу помсту за його вчинки, муки сумління і просить його читати його листа всюди і поширювати інформацію. Розмежування між селянами і дворянами видно в явному проханні офіцера: «Як служниці й слуги, вони йдуть до міста і шукають кращого життя і негайно спокушаються. Залишайтеся на місці! Стережіться мого роду!» . Це прямий заклик до селян залишатися на селі, бути слухняними, регулярно відвідувати церкву, обробляти поле з ранку до вечора, економити, багатіти завдяки сільськогосподарським роботам. Пан міг позичити гроші на власне господарство, але одружуватися слід з бідною, але порядною й економною дівчиною з родини простого фермера.

Іншим прикладом може бути зустріч пана з Мільдгайма з його подорожі. До цього приготувалося все село. 12 молодих хлопців проїхали милю назустріч йому. На околиці села на нього вже чекали 12 літніх чоловіків та священник, які молилися: «годувальник наших вдів і сиріт, зачинатель кращого життя в селі». Він просив Бога забрати його роки і віддати їх Господу, щоб він і надалі радував дітей і онуків селян. У цих діях ми бачимо безмежну честь, відданість і довіру з боку громадян. Пан був дуже задоволений тим, що побачив навколо себе: посіви, сади, гарні трави, і всі чекали обіцяної винагороди. Але потім прийшла гроза і знищила весь урожай, в якому пастор бачить Божу волю повчати хліборобів.

З однієї сторони, бачимо повчальні історії для селян, з іншого – образ ідеального пана, дії та вчинки якого спрямовані на те, щоб селянин був щасливий:

So glücklich waren die Mildheimer durch die Güte und Weisheit ihres Gerichtsherrn geworden; und noch glücklicher war er durch das Bewusstsein, dass er aus der reinen Absicht, Menschenglück zu gründen, alles an ihnen und für sie gethan hatte, was in seinen Kräften stand, und daß es ihm gelungen war. Er lebte noch eine ziemliche Reihe von Jahren in dem Genuß dieses hohen Glückes; er teilte es mit einer Gattin, die eben so edel dachte und handelte, wie er selbst [1, с. 336].

Часто пан зображений як активний учасник сільського життя, який не просто дає вказівки, а й сам не боїться роботи. Як от, коли пожежа охопила село, то пан не побоявся небезпеки та рішуче став сам гасити вогонь. Згодом він потурбувався, щоб всі постраждалі мали що їсти та пити:

Der Herr von Mildheim hatte die ganze Freitags-Nacht hindurch das Feuerlöschen angeordnet und selbst haben geholfen ... 3 Er hatte gesorgt, dass Brot und Bier für die Suchenden herbeigeschaft wurde [1, с. 3].

Висновки і пропозиції. Якщо розглядати ефективність «Книги», то з огляду на високий тираж видання книга мала великий успіх у тогочасному суспільстві. Метою «Книги» було змусити селянина почати шукати шляхи покращення свого життя. Крім того, можна стверджувати, що книга виконувала вищу функцію – змінити ментальність простої людини, змусити її думати та аналізувати. В час, коли матеріал для читання був статичний, «Книга» є хорошим прикладом для збільшення мотивації до читання та подолання анальфабетизації. Якщо вийти за рамки письмового доробку Р. З. Бекера, то видно, що відбулася зміна ментальності не лише селян, а й вищих верств населення, які дозволили селянину розвиватися, тим самим зменшили прірву між освіченими верхами суспільства та «темними» низами. Вони подивилися на селянство диференційовано та дали можливості росту. Ймовірно, саме тоді зароджувалася демократія та рівність населення у Німеччині. «Книга» активно використовується у педагогіці як «класика» сучасних теорій про принципи навчання: доступність, практичну значущість, відповідність змісту та цілям навчання тощо.

Список літератури:

1. Becker R.-Z. Noth- und Hilfsbüchlein oder lehrreiche Freuden- und Trauergeschichten der Einwohner zu Mildheim. URL: https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10115409?page=12 (дата звернення: 10.07.2022).

2. Becker, Siegfried. Ein Beleg zur Rezeption des Noth- und Hilfsbüchleins in der Mediakultur / Niem C., Schneider T.,Uhlig E. (Hrsg): Erfahren, Benennen, Verstehen. Den Alltag unter die Lupe nehmen. *Festschrift für Michael Simon zum 60. Geburtstag*. Waxmann, 2016. S. 26–35.

3. Knopf J. Kalender / Fischer E., Haefs W., Mix Y.-G. (Hrsg.). *Von Almanach bis Zeitung. Ein Handbuch der Medien in Deutschland 1700–1800*. München, 1999. S. 121–136.

4. Lülfing H. Becker, Rudolf Zacharias / Neue Deutsche Biographie 1, 1953. S. 721 f. URL: https://www.deutsche-biographie.de/pnd118508121.html#ndbcontent (дата звернення: 12.10.2022).

5. Siegert R. Medien der Volksaufklärung / Fischer E., Haefs W., Mix Y.-G. (Hrsg.). Von *Almanach bis Zeitung. Ein Handbuch der Medien in Deutschland 1700–1800*. München, 1999. S. 374–387.

6. Zschokke H. Der aufrichtige und wohlerfahrene Schweizerbote. Aarau Jg., 1827.

Bondarchuk O. Yu., Rys L. F., Semeniuk T. P. GERMAN LITERATURE OF ENLIGHTENMENT ON THE EXAMPLE OF RUDOLF ZACHARIAS BECKER

The article deals with the question of the effectiveness of printed literary publications in the context of public education. The most important factors that influenced the behavior of rural readers are discussed. There was determined how important written publications were in rural life, what was the status of literacy and how external factors influenced the motivation to read. On the example of R. Z. Becker, it was checked whether folk educators were able to take into account these requirements and develop effective folk educational texts. The main printed publications of the Enlightenment include religious literature, calendars and instructive stories based on fictional stories about life in the town of Mildheim. The main concepts and characters of "The Book" (the main work of R. Z. Becker and the bestseller of that time) are "The Master" and "The Common Man". The common people are the objects of the educational process, which takes place in the form of instructive stories, from which the peasants should understand morality and avoid mistakes in the future. Gentlemen are portrayed as educated persons with a big heart, whose activities are aimed at the benefit of ordinary people and for their happiness. The article analyzes several stories with instructive content. The main values that are

transmitted in the educational literature are: individuality, freedom, tolerance, equality. Much attention is paid to the appearance of "The *Book*"*: headings, engraving and impressive beginning of each chapter. The goal is to encourage peasants to read and change their mentality – to cultivate the desire to learn, make independent decisions, analyze and draw conclusions. The techniques used in the* "The *Book*" *are the foundation of modern pedagogy. Literary techniques made the* "The *Book*" *popular with the readers in Germany in the XVIII century. At the same time, there was a change in the mentality of the upper class of society – they began to see the potential in the rural population and discovered the mission to teach the common people.*

Key words: *Enlightenment, alphabetization, change of mentality, calendar, frame narrative.*